

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 73 (№ 6)

Київ – 2013

ня мислителя, який досліджував буття на фоні контрастів, хаотичності курйозів, напруженості, афектації бароко. Під жанровим оглядом поезія Сковороди, як відзначає Леонід Ушкалов, так само доволі барвиста. Тут є різдвяні та великодні пісні–канти, епіграми, панегірики, привітальні вірші, зокрема генетліакони (вірші на день народження), духовні та світські оди, емблематичні поезії, віршовані фабули, байки, діалоги тощо [5, с. 17]. Ця жанрова різноманітність витримана у стилі бароко, а сама характеристика бароко – рух, афектація, скасування традицій як забобонів, показ мінливості та багатогранності світу, контрастність, динаміка, антитези, бурлескність, курйозність тощо – не налаштовують на системність та угамування хаосу.

Однак, вивчаючи твори представників цього стилю, можна виокремити поділ на «Я» – особу, яка гостро сприймає світ, й на не матеріалізовані поняття, які протиставлені герою. Тобто проглядається певне упорядкування в відміну від тих творів, в яких обраний реєстр зорієнтований на профанний світ зі стихією плоті.

Варто навести приклади теми духовних квітів Дмитрія Ростовського, Спифанія Славинецького, Тимофія Щербаського, в яких є спроба виокремити світ небесний та світ земний, у першому – кротість та смирення, а у другому – швидкоплинність життя, руйнування та смерть.

Універсальність ідей, які обговорював Климентій Зіновієв, повторює риси бароко: добро–зло, життя–смерть, молодість–старість, вади–доброчинність. В цьому проявленні контрастність та антитезисність, в яких теж визначилась структура світу.

Трактати Семена Климовського, Ісаїя Копинського акцентують виокремлення Творця – глибини чудес – від тлінної людини.

Ісаїя Копинський у душі бароко використовує протиставлення земного й небесного, тимчасового й тлінного, віддаючи перевагу пошуку вітри духовної у Господа.

Завершує XVIII століття, яке виносило стиль бароко, роздуми Г.С. Сковороди, з його чіткою сакралізацією світу, що втілилась у вченні про «три світи» та «дві натури».

Українське бароко, виправдовуючи назву «дивовижної перлини», залишило чудернацькі уявлення про людину, Бога, совість, життя, смерть тощо. Сакралізація проявилась у тому, що були спроби відмежування від хаосу та повернення до упорядкованості. Це вдалося у авторських творах, а народна думка виплескувала невгамований профанний світ почуттів.

Висновок. Переплетення сакрального й профанного продовжує традиції попередніх культурних епох, які підхопила доба Просвітництва. Низка мислителів сконцентрувала свої роздуми на упорядкуванні всесвіту, спробах знайти систему у хаотичності. Підтвердженням тому є філософські роздуми Г.С. Сковороди про «дві натури» і «три світи».

Список використаних джерел

- Сковорода Г.С. Діалог. Імя Ему: Потоп Зміин / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.
- Сковорода Г.С. Начальна Дверь ко Християнскому Добронравію / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.
- Сковорода Г.С. Басни Харьковскія / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.
- Сковорода Г.С. Наркисс. Разглагол о том: Узнай Себе / Григорій Сковорода // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.
- Ушкалов Л. Григорій Сковорода / Леонід Ушкалов // Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. – 1400 с.

* * *

УДК 141.5(477) «18/19»

Олег Поцюрко, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Львівський державний університет внутрішніх справ, Україна, м. Львів

Національна ідея як фундаментальний чинник державотворчого процесу у спадщині Т.Г. Шевченка

Стверджується положення про те, що витoki світогляду Шевченка слід шукати в сутності умов його життя і творчості. Обґрунтовано, що в основі його бачення національної ідеї лежить: мова, єдність зі спільнотою, релігія, антеїзм і національна пам'ять. Завдяки своєму (Богом даному) месіанізму Шевченко виступає сакральним носієм ідеї української державності.

Ключові слова: національна ідея, антеїзм, державотворення, національна пам'ять, Тарас Шевченко.

Олег Поцюрко. Национальная идея как фундаментальный фактор процесса государственного в наследстве Т. Шевченко

Утверждается положение о том, что истоки мировоззрения Шевченко следует искать в сущности условий его жизни и творчества. Обосновано, что в основе его видения национальной идеи лежит: язык, единство с сообществом, религия, антеизм и национальная память. Благодаря своему (Богом данному) мессианизму Шевченко выступает сакральным носителем идеи украинской государственности.

Ключевые слова: национальная идея, антеизм, государство, национальная память, Тарас Шевченко.

Oleg Potsyurko. The national idea as a fundamental factor state building in the heritage T.Shevchenko

Alleged position that the world Shevchenko origins lie in the nature of the conditions of his life and work. Proved that through his vision of the national idea is: the language, the unity of the community, religion, and national anteyizm memory. With his (God given) messianism Shevchenko is the sacred bearer of the idea of Ukrainian statehood.

Keywords: national idea, anteyizm, state, national memory, Taras Shevchenko.

Українська філософська думка початку XIX ст. актуалізує проблеми «людина – нація», «нація – світ», започатковує філософію національної ідеї, яка охоплює всі форми рефлексії над ідеєю нації, сутністю і сенсом існування українського народу, усвідомлення ним своєї «самості», належності до конкретної етнічної єдності.

Метою статті є дослідження національної ідеї Т.Шевченка, передумов її виникнення та подальшого впливу на процес державотворення в Україні.

Об'єктом нашого дослідження є спадщина Т.Шевченка в якій порушується проблема національної ідеї.

Серед дослідників, котрі займалися вивченням проблеми свободи в поезії Т.Шевченка можна виділити: Ю.Барабаш [1], Є.Безродний [2], В.Борodin [3], О.Забужко [6], П.Приходько [10], М.Юрій [12]. Проте, усе ще бракує досліджень, у яких національна ідея в розумінні Т.Шевченка розглядалася б насамперед як чинник кристалізації державотворчих процесів.

Серед київських інтелектуалів, що об'єдналися у Кирило–Медодіївському товаристві, особливе місце посідав Тарас Шевченко. За життєвими орієнтаціями й уподобаннями, рівнем культури й освіти він органічно вписувався в коло своїх ідейних спільників.

Напевно, значним виявом служіння національній ідеї є участь Т.Шевченка в Кирило–Медодіївському товаристві, яке було першою українською політичною організацією з яскраво вираженою визвольною програмою. Він був першим, Шевченко був представником революційно–демократичного напрямку, виступав за ідею національної революції, яка призведе до встановлення демократичної республіки.

Микола Костомаров у своїх спогадах зазначав, що своєю справжньою поезією Т.Шевченко воскресив народ, наче Прометей, що він і є уособленням народу, який прагне нового життя. Поет в своїх віршах виразив те, що народ довго не наважувався сказати, але був готовий заговорити та чекав, щоб «із його середовища знайшовся творець, який оволодів би його мовою і його тоном» [3, с.135]. Т.Шевченко був обранцем народу в прямому значенні цього слова; народ немовби обрав його співати замість себе.

«Т.Шевченко змусив своїх колег бачити в народі не лише барвисті звичаї, а й його страждання. В історії козацтва він шукає не романтичних героїв, а уроків, що ведуть до кращого майбутнього. Україна для нього не просто мальовничий регіон Російської імперії, а край, що може й має стати незалежним» [12, с.408].

Якщо Т.Шевченко разом з О.Навроцьким, М.Гулаком та І.Посядюю відстоювали революційні, повстанські методи намічених цілей, то більша частина членів Кирило–Медодіївського товариства виступали за реформи, за поступове досягнення своїх цілей, поступове відхилення від режиму московської деспотії до західних демократій. Хоча і Шевченко також прагнув Україні майбутнього, яке було б побудоване на зразок демократії США.

Поширеною в тогочасному суспільстві була думка про те, що Шевченко формально не був учасником товариства, а тільки співчував

деяким ідеям членів цього товариства, які не ознайомлювали поета–борця зі своїми справами.

Так, відомий радянський дослідник П.Зайончковський зауважує, що непрямым підтвердженням належності Т.Шевченка до товариства слугує той факт, що він цілком розділяв ті основні завдання, що ставили перед собою кирило–мефодіївці, а саме: ліквідація кріпосного права і царату та об'єднання слов'ян на демократичній основі. Однак революціонер Шевченко не міг прийняти тактичних положень товариства, заснованих на принципах мирної пропаганди. Тому членство Т.Шевченка можна розглядати лише умовно, оскільки програмні положення братчиків він не поділяв.

Водночас О.Павелко, досліджуючи спогади сучасників про діяльність Т.Шевченка та його зв'язки з Кирило–Мефодіївським товариством, звертає увагу на те, що «в спогадах одного з тодішніх студентів Київського університету, активного діяча польського революційно–визвольного руху, Ю.Канджинського чітко вказується, що Т.Шевченко був ознайомлений з програмними документами та пропагував ідеї братчиків» [9, с.86].

Погляди Т.Шевченка будувалися на основі природних потреб людини, на захисті пригніченого населення. Велику увагу Шевченко приділяв умовам забезпечення прав і свобод людини. Він хотів наділити селян землею, звільнивши їх від кріпосництва.

«Т.Шевченко гостро виступав проти будь–яких форм деспотизму і поневолення народу; осуджував системи імперського законодавства і судочинства покликани захищати інтереси панівних класів; закликав до боротьби за національне і соціальне визволення, соціальну рівність, політичні свободи, що ґрунтуються на вселюдській справедливості; до самоуправління народу й колегіальної форми реалізації влади, ліквідації національного гніту і утвердження державної самостійності українського народу; до встановлення рівноправності слов'янських народів, справедливою життя всіх людей на Землі» [8, с.320].

Право в розумінні Шевченка було залежним від інтересів правлячої верхівки та мало вигляд мінливого історичного явища. Шевченко виступав за рівність прав і свобод людини і справедливості, за утвердження громадського самоврядування, за самоуправління народу, основою якого повинна бути «суспільна власність: кораблі і плуги, всі багатства землі належать не царям – божествам, а трудящим» [2, с.256].

Як підкреслює дослідник державотворчих процесів О.Мироненко: «Важливою передумовою справді людяного суспільства Шевченко вважав наявність «праведного закону», який би відповідав поняттям «право», «істина», «справедливість» [8, с.32].

Змагання українського народу до національної волі протягом усієї його історії, поневолене становище його в державному співжитті з тим чи іншим сусідом логічно приводили думку поета до ідеї незалежності України, як єдиної гарантії інтересів нації. «Чи діждемося ми Вашингтона з новим і праведним законом?» – питає він, і сам відповідає: «а діждемося таки колись!».

В повному корпусі Шевченкової поезії «слова Україна і український вжито 269 разів... Але слова Бог, божий, Господь, господній, Ісус, Христос та Христов – 1281 раз!.. У російських текстах Шевченка слів Україна й український ужито 38 разів, а слів «божеських» – 1398» [6].

Очевидним є той факт, що до Шевченкового розуміння національної ідеї входять: мова (українська), єдність зі спільнотою (громадою), релігія (православ'я), антеїзм, національна пам'ять.

В одному з листів до брата Микити Шевченко висловлює тугу за українською мовою: «А сам, як тільки получив твое оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав. Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по–московському, а по–нашому,

Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити» [13, Т.5, с.409].

Шевченко інтуїтивно бездоганно точно розумів символічний тип співвідношення між собою та «уявною спільнотою» (Українською спільнотою), свідчить хоч би його часто цитована автохарактеристика передсмертного року з листа до редактора журналу «Народное чтение»: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини» [6], – причім, уточнивши вже з позиції нашого часу, таку частину, котра в «знятому», мисле–й чуттєво–явному вигляді репрезентує ціле, він поручається за ціле.

Визнаючи Шевченка державником, усе–таки годі заперечити його глибинний потяг до «ідеальної спільності». Шевченко приймав ідею національної держави, але не абсолютизував її. За його логікою в умовах існування національних держав Україні, ясна річ, теж потрібна національна державність. Але сама по собі держава не є ідеальним станом порівняно з догромадянським суспільством. Тим–то в ідеалі поет волів би, щоб людство взагалі обходилося без державної організації, яка через бюрократичний апарат і силові структури завжди чинить насильство над особою.

У пошуках уселюдських ідеалів та вартостей не тільки Шевченко виходив за межі інституту держави. Можна сказати, що такий алгоритм – прикметна риса романтичного світосприйняття, в якому пріоритет надавався духовним цінностям над політичними. «І А. Пушкін, і польські «три пророки» (А.Міцькевич, Ю.Словацький, З.Красінський), і Т.Шевченко,

безперечно культивували ідею власної (національної) держави. Проте жоден із них не абсолютизував цінностей держави як такої, а вивисував над ними цінності духовні» [10, с.306].

Поет не залишає без відповіді питання про можливість кардинальних політичних змін і встановлення в майбутньому справедливого соціального ладу: «Чи буде правда меж людьми? Повинна бути» («О люди! Люди неборакі!»). І тут для Шевченка важливіше не пізнання правди (про світ, Бога, людину), а утвердження правди (соціальної справедливості): «святая на землю правда прилетить» («Ісаїя. Глава 35»), «правда оживе» («Осія. Глава XIV»).

Жодної автономії церковно–релігійного життя в Україні за Шевченкових часів не зоставалося й сліду, а одним із головних завдань російської православної церкви на українських землях було, перефразовуючи відомий афоризм Катерини II, «искоренять в малороссах развратное мнение, по коему представляють себя народом от здешнего совсем отличным» [6], і насаджувати той тип тожсамости.

У цілому здійснена Шевченком «українізація» духовно виокремлювала українство з православ'я, стверджуючи сакральність українського світу «в обхід» офіційній російській церкві. Інакше кажучи, Шевченко «розколов» своїм міфом транснаціональну «уявну спільноту», послідовно витворювану російською теократією впродовж майже двох століть.

Оскільки категорія «національна ідея» є психосоціальною і залежною від менталітету нації, то, характеризуючи її єство, в першу чергу, називають почуття любові до рідної Землі. У Шевченка антеїзм є великою духовною силою, яка сформувалася в тому середовищі, що тісно пов'язане з землею, яку шанують і ця пошана до землі, народу передається від покоління до покоління як еталон добропорядності, як виразник людської гідності – і в цілому української шляхетності. Аналізуючи цей бік творчості Шевченка, слід відзначити велику питому вагу фольклорних образів рідної природи: степ, поле, сонце, калина, тополя, верба. Ці рослинні образи стають символом певних людських якостей чи стосунків (барвінок – символ молодості і щасливого шлюбу, явір – символ краси і кохання, тополя – символ жіночої долі). Такі природні символи сформували ментальні структури [4, с.197].

Сучасні дослідники виявили певні константи у процесі формування українського ментального типу: «Степи викликали широту почуттів, відчуття свободи, ліси – схилили до самопізнання і роздумів, чорноземи – зумовлювали агрокультурну творчість, ріки давали відчуття вічності та глибини існування, потяг до змін тощо. Наприклад, степ, як один із головних образів знаково–символічної системи української етнокультури, зумовлює певну систему ментальних уявлень українців, передусім таких, як простір, воля і шлях» [1, с.31]. Образ степу у творчості Шевченка постає як духовна домініанта. Земля, родючий чорнозем сприяють формуванню відчуття єдності з природою. Звідси м'якість, сердечність, романтична емоційність, становлення матриархального стилю родинного життя, ідея рівності «дітей» неьки–України. Жінка–матір шанується, поважається, вважається берегиною – хранителькою домашнього вогнища і злагоди. Творчість Шевченка ґрунтується на етнокультурній інформації. Поет розумів важливість тягlosti історико–духовного історичного руху суспільства.

В своєму щоденнику засуджений Шевченко з ностальгією порівнює російське та українське село: «Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарочно, вырубилась на большую дорогу из–под тени этого непроходимого сада. Растянулась в два ряда около большой дороги, выстроила постоянные дворы, а на отлете часовню и кабачок, и ей ничего больше не нужно. Непонятная антипатия к прелестям природы.

В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный улыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую задумешную песню в надежде на лучшее существование. О моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом? Милосердый Бог – моя нетленная надежда» [13, Т.5, с.62].

«Петербург» у Шевченка виступає земним відповідником Аду, сумнівів не лишається: він–бо – не тільки «світлова ніч», а й «світвий низ», діл, вагота, до– і під–земність:

У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий...

Порівняймо це з образом Кисва, який відкрився грішному варнакові (з одноїменної поеми) в мить, коли він важив на самогубство:

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий,
Святим дивом сяють Храми Божі...» [13, Т.2, с.67].

«Провінція» (Малоросія) протиставлялася, чи радше, самопротиставлялася «Центрові» (Петербургу) як «низьке» (комічне) – «високому» (піднесеному), сама себе мислила, у стосунку до нього, комічною.

Така «Україна» – країна дитинства і, водночас, потойбічного, поза–світнього блаженства, тобто, в обох випадках, без–свідомого: до–свідомого

мого і після-свідомого стану, – країна, де душа «у себе вдома», у вічній теперішності – цілком вичерпно описується образом «садка вишневого коло хати».

Розмірковуючи про витоки світогляду Шевченка Є.Маланюк наполягає на тому, що: своїм «селянським» національним здоров'ям він зумів оформити свою розумну національну суть, в темряві ночі бездержавності висвітлити орієнтири державності, акумулювати національний дух – дух козацької доби, «козацької шаблі», передати його не тільки живим, а й поколінням ненароджених, синтезувати єдність душі й тіла, духу України.

І.Крип'якевич шукає витоки світогляду Шевченка в сутності умов його життя і творчості. Глибоке знання життя, прагнення до волі дали йому змогу інстинктивно зрозуміти минуле, виробити свій погляд на світ, давні часи й події, викласти це все полум'яним словом поезії, сягаючи самих основ національного буття.

Д.Чижевський характеризував світогляд Шевченка як «антропоцентризм», сутність якого полягає в зведенні людини в центр усього буття, всього світу (як природи, так і історії), усіх сфер людської культури. Природа постає в нього як резонатор, дзеркало прислуховуючись до яких і вдвляючись у які людина чує й бачить само себе. Природа відгукується на все, що коїться в серці людини, відбиває її внутрішнє життя в наочних образах і символах» [7, с.302–303].

Як стверджує Г.Грабович, в центрі світогляду Шевченка стоїть передусім відчуття самого себе, власної долі, свого «Я», чітко структурованих через інтенсивний автобіографізм самого митця як поета, носія слова. Шевченко став великим поетом, генієм та пророком саме тому, що духовні колізії свого часу зробив драмою власного життя, а патріотизм – мірою справжньої любові людини до людини. «Саме через символізм автобіографізму витворюється модель усього творчого світу Шевченка з чітким поділом на добро й зло, без жодного компромісу як щодо самого себе, так і стосовно інших. Тому в сфері його творчості перебуває все, оскільки воно людське» [7, с.303].

Подібно до сковородинівських, писання Шевченка не є ані «чисто» художніми, ані «чисто» філософськими, ані «чисто» релігійними (і вже найменше – «чисто» ідеологічними), – і водночас воно є і художніми, і філософськими, і релігійними, і, нікуди не дінешся, таки ж ідеологічним, у цілком новачасно-секулярному розумінні, – а на додачу ще, либонь, і історичним» [5, с.13–14].

Специфічною рисою проблемно-тематичного наповнення творів Шевченка виступає моноцентризм, який базується на домінуючому і підставовому образі України. Обгрунтовуючи визначальний для Шевченкової поезії дискурс України, Ю.Барабаш так характеризує його глибинний зміст і структуру: «Це комплексна, полісемантична і багатоаспектна філософсько-естетична, історико-екзистенційна проблема» [1, с.46].

Визначивши місце самого автора в творі, можемо простежити спосіб взаємопроникнення авторської дійсності в реальність, що є нині. Для прикладу розглянемо поему «І мертвим, і живим, і не народженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє». Не лише назва поеми, а й слова: ««Нема на світі України, Немає другого Дніпра», доводять: автор звертається не лише до своїх сучасників, а й до нащадків. Авторська свідомість перетинає часові та просторові межі, проектуючись на єдиний сакральний точці і по той, і по цей бік буття – на Україні, а відтак, – спільними стають пошуки «сонць-правд», які повинні «дозрівати» і «гріти» не чужі краї, а «чисту», «вольну» – рідну землю [11, с.24].

Отож, як стверджує О.Забужко, «конкретно-чуттєвим символом духовної єдності «і мертвих, і живих, і ненароджених земляків в Україні і не в Україні»: саме Шевченкові належить в українській інтелектуальній історії честь відкриття цього синтетичного погляду на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий в універсально «відкритому» часі й просторі континуум, саме в лоні Шевченкового міфа відбулося зародження того, що можемо з повним правом визначити як українську національну» [6].

Нарешті, стосовно національної пам'яті, треба наголосити на тому, що у тодішньому середовищі національної еліти «Україна розумілася як славне рідне минуле, проте ніяк не пов'язувалася з теперішнім». Т.Г. Шевченко переконує – його світосприймання нерозривно пов'язане з долею свого народу, з його минулим, сьогоденням і майбутнім, тому він упевнено може заявити:

«І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, не вечірній
Тихо засіяє» [13, Т.4, с.288].

Визволення України як колективного індивіда має відбутися насамперед через очищення – «освячення» її «душі», піднесення останньої на височинь, у принципі недосяжну для зла, де головним життєвим підсумком буде вже «не плач, не вопль, не скрежет зуба», а «любов безвічная, сугуба», – якраз у цьому й полягає космічна місія Слова, котре буде поставлене Богом «на сторожі» рабів.

Майбутнє в поетичних візіях Шевченка передбачало певний ідеальний стан, більшість інтерпретаторів переважно не виводить його за межі соціальної структури.

Природа, життя, праця на благо народу й України були для Шевченка невичерпним джерелом самовдосконалення. Все до чого торкалася

рука Майстра оживало, оновлювалося, наповнювалося красою і значущістю. Водночас активізував усі ці складові частини, давав змогу їм самотвердитися, створював одухотворене ціле Бог.

І хоч, як справедливо зауважував Євген Маланюк, – генія трудно убагати в стисло окреслені рамки, – простеживши етапи духовного розвитку Шевченка можна зробити висновок: основою становлення світоглядної концепції Шевченка став романтизм. Останній дає змогу осмислити національну природу «живого сумління народу», досліджувати «своєрідний романтичний націоналізм», що простежується у всіх творах Кобзаря. Феномен Шевченка відображає нашу національну природу, наше світосприймання, наше минуле і нашу надію на майбутнє. Він символізує душу українського народу, втілює його гідність, дух і пам'ять.

Список використаних джерел

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історія – й націософська парадигма / Ю.Барабаш. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.
2. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право / Є.Ф. Безродний, Г.К. Ковальчук, О.С. Масний. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
3. Бородин В.С., Павлюк М.М. Спогади про Тараса Шевченка / В.С. Бородин, М.М. Павлюк. – К.: Дніпро, 1982.
4. Горський В.С. Історія української філософії. Навчальний посібник / В.С. Горський. – Київ: Видавництво «Наукова думка», 2001. – 376 с.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О.Забужко. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
6. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу [Електронний ресурс] / О.Забужко. – Режим доступу: <http://www.lib.rus.ec/b/397356/read>. – Заголовок з екрану.
7. Лотоцький О. Державницький світогляд Т.Шевченка / Олександр Лотоцький. – Львів, 1937. – 24 с.
8. Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право / О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2010.
9. Морозов В.В. Історія української суспільно-політичної думки / В.В. Морозов. – К.: КНЕУ, 2006.
10. Приходько П.Р. Шевченко й український романтизм 30–50 років XIX ст. / П.Р. Приходько. – Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – 315 с.
11. Сидоріна Л. Філософське підґрунтя романтизму Т.Г. Шевченка / Л.Сидоріна // Вісник Львівського університету. Сер. – філософські науки. – 2000. – Вип.2. – С.24–30.
12. Юрій М.Ф. Історія світової та вітчизняної культури / М.Ф. Юрій. – К.: Дакор, 2007. – 408 с.
13. Шевченко Тарас. Зібрання творів: у 5 т. / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1985.
14. Шевченко Т.Г. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1989. – 541 с.
15. Шевченко Т.Г. Вибрані поезії / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1977. – 335 с.

* * *